

RUSYA'DA ESİR BİR ZÂBİT VEKİLİ VE ESARET GÜNLÜĞÜ: HAFIZ ŞABAN EFENDİ

Lokman ERDEMİR*

Özet

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere aldığı esirleri Mısır, Hindistan, Kıbrıs gibi yerlere, Rusya ise başta Sibirya olmak üzere ülkenin iç kesimlerindeki şehirlere nakletmiştir. Esirlerin cepheden kamplara nakilleri ve bu süreçte yaşananlar hakkındaki bilgiler, Kızılhaç ve Hilâl-i Ahmer heyetlerinin raporları ile esirlerin memlekete dönüşlerinde resmî mercilere verdikleri ifadelerinde ve kaleme aldıkları hatıralarında mevcuttur. Esirlerin esaret hayatları hakkındaki kaynaklardan bir diğeri de esaret sırasında yazdıklarıdır. Bunların başında kendi aralarında çıkardıkları gazete ve dergiler gelmektedir. Diğer bir kaynak ise günlüklerdir. Hürriyetinden mahrum bu insanların günlük tutması esasında zor bir husustur. Bu zoru başaranlardan biri de Zabit Vekili Hafız Şaban Efendi'dir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Hafız Şaban Efendi'nin tuttuğu günlüğü diğerlerinden ayıran husus ise I. Dünya Harbi sırasında bir esir tarafından esaret sırasında tutulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Sarıkamış, Rusya, Hafız Şaban Efendi.

Abstract

During the World War I, England transferred its captives to such lands as Egypt, India and Cyprus, while Russia to central territories of the country, particularly Siberia. Data on the transfers from the fronts to the camps and what happened at the camps can be obtained from the reports of the Red Cross and the Red Crescent (*Hilâl-i Ahmer*) committees, plus the returning captives' statements to the official bodies, and their memories. Another source of information about their captivity is what they wrote during the captivity. Among these are primarily newspapers and magazines that they published and spread among themselves. Besides, diaries also proved to be valuable sources to gain insight into their experiences. Actually, it is very difficult for a captive to keep a diary. Deputy Officer Hafız Şaban Efendi is one of those who managed to do so. The primary focus of the present study is his diary which he kept during his captivity in Russia, and this is what makes this diary unique and special.

Keywords: The First World War, Caucasian front, Russia, Hafız Şaban Efendi.

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, lokmanerdemir@hotmail.com

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği cephelerden biri de Kafkas (Şark veya Doğu) Cephesi'dir.¹ Osmanlı Donanması'nın 29 Ekim 1914'te Sivastopol, Odesa gibi Rus şehir ve limanlarını bombardımanından sonra sınırı aşıp 1 Kasım 1914'de Erzurum'a yönelen Rus birlikleri Beyazıt dâhil bazı köy ve kasabaları ele geçirmiştir. Bu taarruz Hasan İzzettin Paşa komutasındaki 3. Ordu birlikleri tarafından 7 Kasım tarihinde Köprüköy'de karşılanmış, 17 Kasım 1914'te de durdurulmuştur [(Çakmak, 2011: 4), (3. Ordu Harekâtı, 1993a: 322)]. Bu başarıdan sonra büyük ümitlere kapılan Enver Paşa'nın, 22 Aralık 1914'te Rusların elinde bulunan Sarıkamış'ı almak için başlattığı harekât 14 Ocak 1915'de büyük bir fâcia ile neticelenmiştir.² Kış şartları ve Çanakkale'de başlayan askeri hareketlilik Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerde kısmî bir sükûnete yol açmıştır. Bu sükûnet İngiltere'nin 20 Aralık 1915'de Arıburnu ve Suvla'dan, 9 Ocak 1916'da da Seddülbahir bölgesinden son birliklerini çekmesi ile son bulmuştur (Erdemir, 2009: 222). Görevi biten birliklerin bir kısmının Çanakkale'den Kafkas Cephesi'ne gönderileceğini düşünen Grandük Nikola -ki Türk Genelkurmayı'nın da planı budur- bir kış taarruzuyla 3. Ordu'nun takviye edilmeden imhasını planlamıştır [(Çakmak, 2011: 182), (Kurat, 1970: 288)]. Bu amaçla gerekli hazırlıkları yapan Rus birliklerinin 11 Ocak 1916'da başlattığı taarruz hızla gelişmiş, 16 Şubat 1916'da Erzurum düşmüştür (Kurat, 1970: 290). 1916 Temmuz'unun sonunda bölgenin önemli yerleşim yerleri Trabzon, Erzincan, Bayburt, Bitlis, Bingöl ve Muş Rus birlikleri tarafından işgal edilmiş, Türk-Rus cephe hattı ise kuzeyden güneye Trabzon'un hemen batısında Tirebolu'dan başlayarak Munzur ve Kığı'dan geçip Van Gölü'ne kadar uzanmıştır. Kafkas Cephesi'nde muharebelerin seyri 1917'de Rusya'da yaşanan Şubat Devrimi'nden sonra değişmiş, 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile Rusya, birliklerini geri çekmiş, 3 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Anlaşması ile de resmen savaş sona ermiştir [(3. Ordu Harekâtı, 1993a: 426-427), (Armaoğlu, 1989: 140)]. Kafkas Cephesi'nde yaşanan bu muharebeler sonrası binlerce şehit ve yaralının yanında binlerce de asker esir verilmiştir.³

¹ Çanakkale Cephesi'ndeki kayıplar dışında I. Dünya Savaşı'nda Türk orduların en çok zayıt verdiği cephe Kafkas Cephesi olmuştur. 1916 yazında cephede 26 tümen Ruslara karşı mücadele vermektedir. Osmanlı ordularındaki toplam tümen sayısı ise 52'dir. Bu cephede Türk zayıtı ise 200 bin civarındadır. (Kurat 1970: 302).

² Sarıkamış da dâhil Kars, Ardahan ve Batum, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonrası imzalanan Ayastefenos (Yeşilköy) Anlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır. Sarıkamış'ta harekât başlamadan önce 190 bin olan 3. Ordu mevcudu, harekâtın bitiminde Fransız Tarihçi Larşer'e (Larcher) göre 12.400'e inmiştir. Esir toplam zayıtı ise 90 bin kişidir. (1928: 343). Kurat'a göre sefere fiili katılan 90 bin askerden dönenlerin sayısı 10-12 bin kişidir. 15 bininin de esir olduğu kabul edildiğinde 70-75 bin asker savaştan veya kış şartları nedeniyle ya ölmüş ya da yaralanmıştır (Kurat 1970: 279).

³ Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda aldığı 21.000'den biraz fazla esire mukabil 200.000'den fazla esir vermiştir. Alınan bu esirlerin 15.702 İngiliz, 4.935 Rus, 700 İtalyan ve 169 Fransız askeri olup toplam sayısı 21.506 kişidir (Akkor, 2006: 40-41). Verilen esir sayısı hakkında ise

Kafkas Cephesi ve Türk Esirler

I. Dünya Harbi'nde İngilizlerden sonra Türk askerlerinden en fazla esiri Ruslar almıştır. Çoğunluğu Kafkas Cephesi olmak üzere Galıçya ve Romanya cephelerinden alınan bu esirlerin Ekim 1917'deki Bolşevik Devrimi sonrası durumu öncesine nispeten daha iyidir ama bu durum esirlerin kamplarda çektikleri sıkıntıları ve birçoğunun hastalıklardan vefat etmiş olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

Rusya, cephedeki muharebelerde aldığı esirleri cephe gerisine ilk zamanlar kontrolsüz bir şekilde nakletmiştir. Bu halin beraberinde birçok sıkıntıyı da getirmesi üzerine esirlerin nihâi kalacakları kamplara nakledilmeden önce kurulan karantina merkezlerinde belli bir süre bekletilmesi kararlaştırılmıştır. Cephe hattında ise, Kars yakınlarında Satılmış-Gedik ve Sarıkamış'ta da Hamamlı köyleri olmak üzere iki karantina merkezi oluşturulmuştur [(Kutlu, 1997: 32), (Tonguç, 2001:111), (Ataman, 1990: 104)].

Öncelikle cephe hattından alınan esirler yürütülerek karantina merkezlerine getirilmişlerdir. Belli bir süre karantina merkezlerinde kalan esirler kalıcı esir kamplarına nakledilmek üzere Sarıkamış ya da Kars'a yürütülerek nakledilmiş, buralardan da demiryolu ile Erivan ve Tiflis üzerinden Bakü'ye sevk edilmişlerdir [(Kutlu, 1997: 36-37) (M. Asaf, 1994: 9-10)].

Esirler, esaret kamplarına "*tepluşki*" adı verilen Rus trenlerinin 3. ve 4. mevkideki genelde yük taşımak amacı ile kullanılan zemini tahta olan vagonlarına nakledilmişlerdir [(Kutlu, 1997: 46), (Akgün vd. 2009: 27-30), (Yanıkdağ, 1999: 70-71), (Hiçyılmaz, 2010: 32)].

Savaş alanından esaret kamplarına yolculuklarda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Sağlık koşulları iyi olmayan, her tarafından hava alan bu vagonlar esirlerin ifadesiyle kış günlerinde demirden tabuta dönüşmektedirler. Kötü şartlarda nakledilen esirlerin hastalanmama ihtimali de yoktur. Bu trenlerle yapılan seyahati birçok esir ise bitirememiş, yolda kötü şartlardan dolayı vefat etmiştir.⁴ Bakü'ye nakledilen esirler ya Nargin Adası'ndaki⁵ esir kam-

henüz net bir rakam söylemek mümkün değildir. Çanakkale, Kanal, Sina, Filistin ve Irak olmak üzere bütün bu cephelerde İngilizlere karşı yapılan muharebelerde verilen esir sayısı 133.839'e ulaşmıştır [(Taşkıran, 2001: 47-54.) (Arıkan, 1991: 35)]. Rusların aldığı esirlere gelince Cemil Kutlu, doktora çalışmasında toplam esir sayısını 45.000 olarak kabul etmektedir (1997: 11). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu), Rusya'daki esir sayısını 40.000 olarak vermektedir (1949: 450). Yusuf Akçura ise 20-30 bin Şimal ve Cenubi Kafkasya'da, 20-30 bin de Rusya'nın diğer yerlerinde Osmanlı esiri olduğunu belirtmektedir. Toplamda ise Rusya'da 40-60 bin esir vardır (1919: 19).

⁴ Esirlerin memlekete döndüklerinde rapor halinde yazdıkları gerekse memleketine dönen özellikle subayların yazmış oldukları hatıralar bu konuda geniş malumatı havidir. Ayrıca esaret dönüşü bazı subayların raporları *Rusya'daki Üsera Hakkında Ma'lumat*, adlı bir eserde toplanmıştır (Bakar, 2009: 85-104).

⁵ Nargin Adası, Hazar Denizi'nde Bakü şehrine yakın bir adadır. Ruslar muharebelerin başlangıcında Kafkasya'da tutulan Türk esirlerin çoğunluğu Müslümanlar ve Rusya üzerinde mey-

pına ya da Rusya içlerindeki esir kamplarına götürülmek üzere Hazar Denizi kıyısından giden demiryolu hattıyla Derbent, Vilad-i Kafkas üzerinden Petrovsk'a nakledilmektedirler. Buradan ayrılan tren Kafkas Dağları'nın kuzeybatı istikametinde yol alarak Rostov'a ulaşmaktadır. Esirler buradan da genel olarak Moskova'ya nakledilmişlerdir (Kutlu, 1997: 46). Moskova'dan ise Kuzeybatı veya İç Rusya ile Sibirya'daki esir kamplarına gönderilmişlerdir.⁶ Esirlerden erler ve subaylar farklı yerlerde tutulmuşlardır. Esir subaylara rütbelere göre 1907 Lahey Sözleşmesi'nin 17. maddesinin "Esir subaylar, kendi hükümetlerinin karşılaması şartıyla, esir buldukları ülkede aynı rütbedeki subayların sahip oldukları maaşa sahip olacaklardır" şeklindeki hükmü gereği maaş verilmiş, erlere ise kalacakları yerler ve işlerinin temini dışında bir ücret ödenmemiştir. Subaylar yiyeceklerini ve diğer masraflarını kendilerine verilen maaşlarıyla karşılamak zorundaydılar. Bununla birlikte buldukları kasabalarda serbestçe dolaşabilmiş, çarşıya da gidebilmişlerdir. Hatta bazı yerlerde ise şehirlerde yaşamalarına müsaade edilmiştir [(Akgün vd. 2009: 75), (Kutlu, 1997: 97-98)].

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Şaban Efendi'nin, esir alındıktan sonra tuttuğu günlüğünden yukarıda bahsini ettiğimiz bütün süreçleri yaşadığını anlamaktayız. Çalışmamızın bu kısmından itibaren Zabıt Vekili Hafız Şaban Efendi'nin kısaca hayatı verildikten sonra günlüğün⁷ fiziki şekli ve mahiyeti tanıtılmıştır. Ekler kısmında ise günlükten önemli kısımlar ile Hafız Şaban Efendi'nin fotoğrafı ve bazı evrakı verilmiştir.

Kostroma Kologriv'de Bir Esir Subay: Hafız Şaban Efendi

Trabzon'un Çaykara İlçesi'nin Şahinkaya⁸ köyünde 1887 yılında doğan Hafız Şaban Efendi'nin babası Mudoğullarından⁹ Ali Bey, annesi ise Fatma Hanım'dır.

dana getirdiği tesiri azaltmak üzere halktan uzak yerlere götürme düşüncesinden dolayı bu adada bir kamp kurmuşlardır. Yılanların fazlalığından dolayı Azeriler tarafından Yılan Adası olarak da isimlendirilmektedir (Aslan, 2010: 283-305).

⁶ Bu kampların önemlileri şunlardır: Samara, Simbirsk, Kazan, Ufa, Nijninovograd, Oka, Kostroma, Vaitka, Vologda (Akgün vd. 2009: 27-30), Krasnoyarsk, Novinikuluuriski, Viladivostok (Taşkiran 2001: 208) ile bu konuda yapılmış bir çalışmada bunlardan başka belirtilen Nikolsk, Makaryev (Kostroma), Ryzan, Rostov, Perm, Vyatka, Astrahan, Yaroslavl, Petrograd, Moskova, Varonej, Orenburg gibi yerlerdir (Kutlu, 1997: 72-73).

⁷ Rusya'da esir olup da esaret dönüşü hatıralarını yazanların başlıcaları şöyledir: İhsan Latif Paşa, *Bir Serencam-ı Harp: Harb-i Umumi Safahatına Ait Hatırat*, sdl. Burhan Göksel, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1988; Mehmet Âsaf Bey, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Esaret Hatıra ve Maceraları*, İzmir: Akademi Kitabevi 1994; Faik Tonguç, *Birinci Cihan Harbi'nde Bir Yedek Subayın Hatıraları*, Ankara: Bengi Matbaası, 1960; Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1994; Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000; Mehmed Asaf, *Volga Kıyılarında (Esaret Hatıra ve Maceraları) ve Muhtıra: Mehmed Asaf Bey'in Hatıra Defterleri*, nşr. Murat Cebecioğlu, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.

⁸ Çaykara'nın eski ismi Kadahor olup Of'a bağlı bir nahiye idi. Şahinkaya köyünün eski ismi ise Şur'dur. Kazan'da çekildiği anlaşılan bir fotoğrafının arkasında da kendisi için "Şurlu"

Şaban Efendi, Trabzon'da bir medreseden mezun olmuş, hafızlığını da burada tamamlamıştır. Havva Hanımla evlenen Hafız Şaban Efendi'nin, günlüğünde isim vermeden "*bî-çare çocuklar*" şeklinde zikrettiği Gülzâde ve Ayşe isimli iki kız çocuğu vardır.

Hafız Şaban Efendi 2 Ağustos 1914'de ilan edilen seferberliğe icabet etmiş, zabit vekili (yedek subay) olarak askere dâhil olmuştur.

Hafız Şaban Efendi günlüğünün son sayfasından okunabildiği kadarıyla 52. Alay 3. Tabur'da zabit vekili olduğu anlaşılmaktadır. Bu alay 3. Ordu'nun 11. Kolordusu'na bağlı 33. Tümen'in alayıdır. Bununla birlikte Hafız Şaban Efendi günlüğünde 11. Kolordu'nun 34. Tümen'inden 54. Alay'da esir olan Şükrü Efendi'den bahsetmektedir ki bu bilgi de kendisinin 52. Alay'dan olduğunu kuvvetlendirmektedir.

52. Alay'ın cephede muharebe hattı ile Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünde verdiği bazı bilgiler de örtüşmektedir. Hafız Şaban Efendi'nin içinde olduğu kanaatinde olduğumuz 33. Tümen 18 Nisan 1916 tarihinden itibaren 52. Alay'la birlikte Kop Cephesi'ne intikal etmiştir. Rus ilerlemesi Türk birliklerinin gayreti ile durdurulmuştur. Tümen birlikleri 32. Tümen'in kendilerini değiştireceği 9 Mayıs'a kadar bu cephenin savunmasında bulunmuşlardır. (3. Ordu Harekâtı, 1993b: 179,182). Bu durumu Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünde şöyle nakletmiştir:

19 Mayıs 1332 [1 Haziran 1916] Perşembe

Bugün aldığımız havadis muharebe Kop Dağı'nda; ne Ruslar ne Türkler ilerlemiyorlar. Buna çok mahcup olduk. Çünkü biz Erzurum bizim taraftan istirdat olundu bilirdik. Yine 3 otomobil cepheye geçti hava yağmurlu idi. Afiyette idik.

Cepheden Esarete

Hafız Şaban Efendi muhtemel Kop Dağı civarındaki muharebeler sırasında esir olmuştur. Günlüğünde belirtmese de esaret tarihinin, günlüğünü tutmaya başladığı 14 Mayıs 1916 öncesinde olduğunu söyleyebiliriz. Esir alındıktan sonra 19 Haziran 1916'ya kadar Kars'ın 40 km kadar doğusunda olan Satılmış-Gedik'te tutulmuş, o sabah saat 8.00'de yürütülerek Kars'a, buradan da saat 10.00'da trene bindirilerek Tiflis'e gönderilmiştir. 20 Haziran'da Tiflis'e varan Hafız Şaban Efendi günlüğüne "*Akşam saat 11.00'de Moskova şehrine hareket ettik.*" şeklinde yazmış, tren ertesi gün saat 7.00'de Bakü tarafına hareket etmiştir. 23 Haziran'da Bakü'ye varan, burada bir gün kalan Hafız Şaban Efendi 135 kişilik bir grupla Moskova'ya trenle gönderil-

ifadesi kullanılmıştır (Bkz. Ek: 3). Kadahor 1948 yılında Çaykara adıyla ilçe merkezi olup Of'tan ayrılmıştır. Şur köyünün adı daha sonra Şahinkaya olarak değiştirilmiştir.

⁹ Mudaoğlu ailesi ise "Ayan" soyadını almıştır. Hafız Şaban Efendi'nin nüfus kütüğünde ismi Şağban Ayan olarak verilmektedir.

miştir. Hafız Şaban Efendi, Bakü'de kaldığı sürede hamama gitmelerinin dışında yolculuğu ile ilgili başka bilgi vermemektedir.

Moskova yolunda Derbent, Vilad-i Kafkas ve Petrovsk'dan geçen Hafız Şaban Efendi 28 Haziran'da Rostov'a varmıştır. Burada fazla bekletilmeyen Hafız Şaban Efendi'nin Moskova'ya varışı 3 Temmuz 1916'dır. 4 Temmuz'da bulunduğu kafileden 65 kişi ayrılarak Volga Nehri'ne yakın başka bir yere gönderilmiştir. Kendisinin de içinde bulunduğu 70 kişilik diğer grubun gönderileceği yer henüz belli değildir. 7 Temmuz'da bu gruptan 20 kişi daha Volga Nehri'ne doğru sevk olunmuştur. Hafız Şaban Efendi'nin de içinde olduğu grubun kalanı aynı gün tren ile meçhul başka bir yöne doğru hareket etmiştir. Hafız Şaban Efendi bu durumu "*Makinadayız. Bakalım nereye kadar gidecek.*" ifadeleri ile belirtmiştir. Tren önce Galich'e oradan da 4 ay 20 gün kalacağı Kologriv'e varmıştır.¹⁰ Hafız Şaban Efendi Kologriv'den de 4 Aralık 1916'da başka bir yere nakledilmiştir. Aynı gün Yakavol, 8 Aralık'ta Yaroslavl ve Rybinsk'a nakledilen Hafız Şaban Efendi 10 Aralık'ta Zevî Moskov köyüne varmıştır. Buradan da 13 Aralık'ta esaret hayatının sonuna kadar kalacağı Başahun'a? nakledilmiş, kendi ifadesi ile güzel bir hanede altı kişilik odalara yerleşmiştir. Bu naklin sebebi ise belirtilmemektedir. "*Tabildot'a dâhil olduk.*" sözlerinden de bu yerin bir esir kampı olduğu anlaşılmaktadır.

Esaret Hayatı, Esaretten Dönüş ve Vefatı

Hafız Şaban Efendi günlüğünde esaret hayatı ile ilgili doğrudan bilgi vermemektedir. Verdiği mahdut bilgilerden esaret hayatında vatan ve sevdiklerinin hasreti ile onlara kavuşma arzusunun ağır bastığı anlaşılmaktadır.¹¹

Şaban Efendi'nin esaretten dönüş tarihi ve keyfiyeti kesin olarak bilinmemektedir. Günlüğündeki ifadeler ve günlüğüne esaret dönüşü sırasında arkadaşının düştüğü not, firar ettiklerini göstermektedir.¹² Günlüğüne düştüğü son kaydın 17 Şubat 1917 tarihli olması da bunu kuvvetlendirmektedir. Zira Şubat 1917'de Rus Çarlığı'nda başlayan gösteriler 27 Şubat/12 Mart 1917'de ihtilalcilerin galebesi ile neticelenmiş, Rus Çarı II. Nikola

¹⁰ Günlükteki yer isimleri tespit edebildiğimiz kadarı ile bugünkü orijinal imlaları verilmiştir. Tespit edilemeyenler de tarafımızca okunduğu şekliyle verilmiş, yanına da bu durumu belirtmek maksadıyla soru işareti (?) konulmuştur.

¹¹ Günlüğündeki ifadelerden kendilerine maaş verildiği, çarşıya çıkabildiklerinden bahsetmektedir. Bu kadar uzun bir esarete herhangi bir zorluk ve meşakkatten bahsetmemesi üzerinde de ayrıca durmak gerekir.

¹² Arkadaşının Eleşkirt Hudut bölümü mülazımievveli imzası ile yazdığı metin 4 Mart tarihli-
dir:

"Ey can esaretimin samimi yoldaşları, teessürlerin, kederlerin, elemelerin, hakikatlerin ortakları, bugün sizden ayrılıyor. Fakat bir sine-i hasret-keş didarı bulunduğumuz mukaddes Osmanlı şecaati altında vatanın sine-i nermîn ve aksâmı olan İstanbul'da tekrar yekdiğerimizle sarılmak ve uyuşmak üzere sizlere tevfiik selametlerimizi ederim. 19 Şubat [1]332 [4 Mart 1917]."

Aleksandroviç kardeşi Michael'i halef bırakarak tahtan feragat etmiştir (Kur- rat, 1987: 434). Hafız Şaban Efendi'nin günlüğündeki "Yalnız Rus Kralı İsveç tarihiyle Fransa'ya kaçmış, haber aldık." ifadesi doğru olmasa da Rusya'nın mevcut halini göstermesi bakımından önemlidir. Hafız Şaban Efendi diğer birçok esir gibi bu Şubat Devrimi'nin karışıklığından istifade ederek firar etmiştir.

Ekler kısmına aldığımız (Ek 3) fotoğrafının arka yüzündeki "8 Mayıs 1334 [1918] Kazan'da alınmıştır." ifadesi Hafız Şaban Efendi'nin firardan sonra önce Kazan'a gitmiş olduğunu göstermektedir. Arkadaşının yazmış olduğu metindeki "İstanbul'da buluşma ümidi..." ifadesi dönüşün İstanbul'a olduğunu göstermektedir. Şaban Efendi hangi yolla İstanbul'a geldiğini belirtmemektedir. Bununla birlikte Rusya'dan firar eden esirlerin büyük bir kısmı Almanya üzerinden İstanbul'a dönmüşlerdir.

Bununla birlikte günlüğünün arka kapağında okuyabildiğimiz "ticaret gümrüğü memurinden Trabzonlu Ali oğlu [Şaban?] Efendi" ifadesi İstanbul'a geldiği, belli bir süre de burada bulunduğunu göstermektedir. Yalnız İstanbul'a hangi tarihte geldiği ve buradaki hayatının teferruatı meçhuldür.

Aile efradı ile mülakatlardan Hafız Şaban Efendi'nin Milli Mücadele'ye katılmak üzere Eylül ayında İnebolu üzerinden Anadolu'ya geçtiği ve I. İnönü Muharebesi'ne (6-11 Ocak 1921) katıldığını öğrenmekteyiz.

Hafız Şaban Efendi'nin esaret sırasında geçirmiş olduğu hastalığının muharebeler sırasında nüksetmesi üzerine hava değişimi ile memleketi Trabzon'a gönderilmiştir. Hastalığına bağlı şikâyetlerinin artması ve hastalığının ilerlemesi üzerine 1921 yazının Temmuz ayı başlarında Kuşmer Yaylası'na çekilmiş, burada aynı yıl hastalığından dolayı vefat etmiştir.¹³

Esaret Günlüğü ve Mahiyeti

Bilindiği üzere günlükler, sahibinin içinde bulunduğu çevreyi, hadisele- ri ve her şeyden önce o anki halet-i ruhiyesini yansıtmaları bakımından bü- yük önem arz etmektedir. Bu açıdan günlükler daha sonra yazılmış hatırala- ra (anılara) nazaran hakikate daha yakındır.

27 varaklık günlükte zamanın tahribatı açıkça görülmektedir. Sayfa kenarlarında bulunan yırtılmalar, sayfaların dağınıklığı ve en son sayfanın mürekkebinin soluklaşması metnin tamamının okunmasını güçleştirmiştir. Günlüğün ilk varacağı boş olup herhangi bir başlık da yoktur.

Günlük 1 Mayıs 1332 [14 Mayıs 1916] Pazar tarihi itibari ile tutulmaya başlanmıştır. 8 ay 20 günlük bir zamanın kaydını kapsayan günlüğün son kaydı ise 4 Şubat 1332 [17 Şubat 1917] tarihidir. Günlüğünü yazdığı satır-

¹³ Günlüğün orijinalini bizimle paylaşan ve Hafız Şaban Efendi hakkında aile bilgilerini aktaran gazimizin kızı Güلزade Hanım'ın torunu Necdet Durgun ile Hafız Şaban Efendi'nin fotoğrafını ve nüfus bilgilerini bize ulaştıran Hafız Şaban Efendi'nin kardeşi Mehmet Sadık'ın torunu Sami Ayan Beylere teşekkür ederiz.

lardan sonra yukarıda da bahsettiğimiz, arkadaşlarından birinin İstanbul'da buluşma temennisini gösteren bir not bulunmaktadır. Günlüğün sonunda ise *"Ey Padişah sen var iken, ya ben kime yalvarayım?"* ifadesi ile başlayan kendisinin yazdığı bir münacat¹⁴ ve esaret sırasında halk ile anlaşmasını ve günlük ihtiyaçlarının giderecek kadar kelimeyi havi iki sayfalık Türkçe-Rusça sözlük bulunmaktadır.

Günlük tutulurken Rumi takvim kullanılmıştır. Çok nadir de olsa Rumi takvimle birlikte Hicri takvim de kullanılmıştır. Kısa cümlelerin kullanıldığı günlükte esaretin verdiği endişe ve korkulardan olsa gerek ki teknik hususların ötesine fazla geçilememiştir. Bu nedenle günlükte Hafız Şaban Efendi, ailesi ve memleketine olan özlemi dışında duygularını ve esaret hayatının zorluklarını fazlaca yansıtmamış, günlüğün birçok kısmında ise *"Bugün havadis yoktur. Hamdolsun sıhhatimiz yerindedir. Başka keder yoktur."*, *"Bugün havadis iyi idi. Afiyette idik."* ve *"Bugün havadis yoktur."* gibi ifadelerle yetinmiştir.

Günlüğün ilk Sayfaları

Günlük, ilk sayfasındaki *"Birinci günü Pazar, Satılmış-Gedik Kars civarı, 1 [Mayıs 1332] [15 Mayıs 1916] Pazar. Bugünkü hadise yağmur pek ziyade idi. Hamdolsun, havadisler budur. Afiyet de idim."* ifade ile ertesi gün kaydettiği, *"Pazartesi gününde havadis almayarak boş geçirdik."* şeklinde yazılar günlüğün esaret ile birlikte tutulmaya başlandığını göstermektedir.

Hafız Şaban Efendi günlüğün ilk sayfalarında Kafkas Cephesi'nde cereyan eden muharebelere dair duymuş olduğu haberleri kısaca nakletmektedir. 19 Mayıs 1916 tarihli satırlarda cephe hattında olan Hafız Şaban Efendi'nin temennisi Rusların mağlubiyetidir:

6 Mayıs 1332 [19 Mayıs 1916] Cuma

İnşallah harp Rus aleyhindedir, Cenâb-ı Allah'tan temenni eylerim. Âmin... Hamdolsun. Afiyet ile günü geçirdik. Bu kadar iktifa eder."

Hafız Şaban Efendi'nin ertesi gün temennisi ise Osmanlı Devleti'nin zaferidir:

¹⁴ Hafız Şaban Efendi günlüğünün en sonuna ise büyük ihtimalle kendisinin yazdığı bir münacatın başlangıcı:

Ey Padişah, sen var iken,
Ya ben kime yalvarayım?
Hâllak-ı âlem sen iken,
Ey vâhid-u ferd-u samed, ifadeleri ile başlayıp aşağıdaki;
Vatanı isterem, derdime derman kıl kerem.
Men senin kapunda bu gedâ,
Hubbun beni mest etti, ey Hudâ!
?, Habîbin Ahmedâ. mısralar ile bitmektedir. (Ek 2).

7 Mayıs 1332 [20 Mayıs 1916] Cumartesi

Bugün pek çok yağmur var idi. Havadisten mahrum kaldık. İnşallah iyidir. Cenâb-ı Hak Osmanlı'ya nusret versin, Âmin... Başka sıhhatimiz hamdolsun afiyettedir.”

Günlüğün geneline baktığımızda ise cephedeki birkaç küçük hadise dışında yaşadığı esaret hayatına değinmemekte, genel itibari ile gazeteler veya diğer vasıtalarla memleketten aldığı haberler ve bazı siyasi hadiseleri nakletmektedir.

Günlükteki Haberler ve Kaynakları

Hafız Şaban'ın günlüğünde bahsi geçen konuların büyük bir kısmı cepheden gelen birliklerin ilerlemesi, şehir ve kasabaların işgali ya da harbin seyrindeki süreç veya harbe etkisi olan hadiselerle ilgili haberlerdir. Bunların başında Erzurum'un muhasarada oluşu, düşmandan istirdat edilme çabaları ve düşüşü ile Bitlis, Muş¹⁵ ve Erzincan'ın düşüşüdür:¹⁶

21 Mayıs 1332 [3 Haziran 1916] Cumartesi

Bugün havadis: Erzurum muhasaradadır, diyorlar. Ve Muş'un istirdadı söylenmiştir. Hamdolsun sıhhatteyiz. Başka keder yoktur. (Cumartesi 1 Şaban) Şaban-ı şerifin ayını gördük: “Lâ ya'lemü'l-gaybe illâllah.”

21 Temmuz 1332 [3 Ağustos 1916] Perşembe

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Başka keder yok. Aynı zamanda Erzincan'ın sükûtunu gazeteler yazıyor. Cenâb-ı Allah akıbetini hayır eylesin. Âmin!

Bu haberler tetkik edildiğinde birçoğunun gerçek olmadığı ya da çok sonra ulaştığı görülmektedir. Cephedeki birliklerin genel harekâtı düşünüldüğünde birçok haberin yanlış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Zaten muharebe hali ve esaret durumu da düşünüldüğünde ordunun genelini kapsayacak doğru bilgilerin esirlere ulaşması zayıf bir ihtimaldir.

Kendisine gelen haberlerden bir başkası ise Avrupa cephelerindeki gelişmelerdir. 29 Ağustos tarihi ile günlüğüne Romanya'nın harbe girişini yazmıştır. Romanya'nın harbe girişi onu üzümüştür:

¹⁵ Muş 16 Şubat 1916'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Fevzi Çakmak *Şark Harekâtı* adlı eserinde Muş'un işgalini 17 Şubat, istirdadını ise 7 Ağustos olarak vermektedir. (2011: 220). Bu sırada Erzurum'un tekrar ele geçirilmesi için muhtelif taarruzlarda bulunulmuş muvaffak olunamamıştır. Bu harekât sırasında Muş birkaç defa ele geçirilse de nihai istirdadı 8 Ağustos 1916'da olmuştur (Hatemi 2002: 420).

¹⁶ Çanakkale'de büyük yararlılıklar gösteren Vehip Paşa'nın Mayıs sonunda başlattığı taarruzların bir netice vermemesi üzerine Rus Kafkas Ordusu komutanı Yudenitç'in 2 Temmuz 1916'da başlattığı karşı taarruzda Türk birlikleri büyük kayıplar vermiş, cephe sarsılmıştır. 8 Temmuzda başlayan çekilme üzerine Ruslar önce 15 Temmuzda Bayburt'u, 18 Temmuzda Kelkit'i ve 25 Temmuzda ise Erzincan'ı ele geçirmişlerdir. (Kurat 1970: 295).

16 Ağustos 1332 [29 Ağustos 1916] Salı

Bugün havadis Romanya'nın Avusturya aleyhine ilan-ı harp etmesi tabii müttefikimiz olduğundan pek müteessir kaldık. Cenâb-ı Allah Din-i İslâm'a hacim olanları [hücum edenleri] Cenâb-ı Huda perişan eyle. Amin! Afiyette idik.

Cepheden haber akışı Hafız Şaban'ın Tiflis'e intikalinden sonra kesilmiştir. Bu tarihten sonraki havadisın konusu harbin Avrupa cephelerindeki cereyanıdır. Seyrek de olsa cephe hakkında gazetelerden okudukları ya da duyduklarına yer vermiştir.

"*Rus gazeteleri yazmış*", "*Rus gazetelerinden aldığımız habere göre*", "*Rus Ajansı*" şeklindeki ifadelerden anlaşılacağı üzere haberlerin büyük kısmının kaynağı gazetelerdir. Esasında bir esir için en doğal da budur. Hafız Şaban Efendi'nin bir başka haber kaynağı ise yöre halkıdır. "*Avamdan Ermeniler...*" ifadeleri ile belirttiği bölge halkından özellikle Ermenilerden duyduklarını nakletmiştir.

Memleketten Uzak Bayramlar

Hafız Şaban Efendi'yi esaret hayatında en fazla üzen husus memleketinden ayrı geçirdiği bayramlardır. İlk ayrılık 1 Ağustos 1916 tarihine rastlayan Ramazan Bayramı ile olmuştur. Bayramı çok sade yaşamıştır. "*Bayram yaptık*" ifadelerinin ardından yeni elbiseler giydiğini ifade eden Hafız Şaban Efendi üç defa da validesini rüyasında görmüştür:

18 Temmuz 1332 [31 Temmuz 1916] Pazartesi

Bugün havadis yoktur. Bayram yaptık. Cenâb-ı Allah kabul buyursun. Âmin! Elbise yeni giydim. Cenâb-ı Allah gönül şadlığı ile memleketimize irsal buyursun. Üç defa olarak validem[le]görüştüm suâl ettim. Acaba bu görüşmek hakiki midir, yoksa rüya mıdır? Cenâb-ı Allah hayırlı etsin. Âmin!

Memleketinden ayrı geçirdiği ikinci bayram ise 7 Ekim 1916'da idrak ettiği Kurban Bayramı'dır. Bu ayrılığın ruhunda meydana getirdiği elemi "*Garip Udhiyye Bayramı*" şeklindeki sözü ile belirtmiştir. Bu bayram hüznüdüdür ve aklında validesi, kardeş, komşuları ve her şeyden önemlisi geride bî-çare bıraktığı iki kızıdır:

24 Eylül 1332 [7 Ekim 1916] Cumartesi

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Garip Udhiyye Bayramı yaptık. İnşallah diğer önümüzdeki bayrama memleketimize kavuşup muzafferane bayram yapmak nasip buyursun. Amin! Ah mahzunâne bayramlar... Cenâb-ı Allah böyle esaret göstermesin yâ Allah. Ah valideciğim, ah kardeş, komşu ahabab, bî-çare çocuklar. Hamdolsun sana yâ Rab, nihâyetsiz senâ, hamd ve teşekkürler olsun...

Mütareke, Sulh Söylentileri ve Siyasi Bazı Hadiseler

Bir savaş sırasında askerler arasında önemli olan husus sulhtur. I. Dünya Harbi sırasında da taraflar, üstünlük sağlama, savaşın getirdiği büyük yıkımdan kurtulmak ya da stratejik bazı avantajların temini için sulh yollarını aramışlardır. Bu amaçla savaşın tarafları muharebeler sırasında çeşitli zamanlarda birbirleri ile münferit mütareke ve barış görüşmelerinde bulunmuşlardır (Armaoğlu, 1989: 138).

Günlükte de sulh teşebbüslerini ve sulh beklentisini görmekteyiz. Sulh haberlerinin en fazla yoğunlaştığı tarih 1916 yılı Mayıs'ının ikinci yarısıdır. Günlükte Mayıs'ın 21, 23, 29, ve 30. günlerinde sulhtan yoğun bir şekilde bahsedilmiş, sonraki günlerde sulh ifadeleri ve beklentisi seyrekleşmiştir. Zira sulh ile birlikte esirlerin memleketlerine dönme beklentileri okunan veya işitilen her habere gerçeklik atfedilmesine neden olmuştur:

10 Mayıs 1332 [23 Mayıs 1916] Salı

Bugün pek çok yağmur var idi. Havadis dahi yok. Hamdolsun sıhhatteyim. O kadar. Avam haberleri Mayıs 15'te mütareke, Ağustos 15 sulh akde-dilecektir, haberi vardır."

12 Mayıs 1332 [25 Mayıs 1916] Perşembe

Bugünkü havadis ordumuz ilerlemektedir. Ermenilerden aldığımız haber: "Güya mütarekeye iki ay müddet var." Şimdi muharebe yoktur."

Bu sulh ifadelerinin en önemlisi 4 Kasım 1916'da "*Bazı avam tarafın-dan sulh için Amerika nota vermiş ve sulhu kabul edeceğini beyan et demiş-ler.*" sözleri ile belirtilmektedir. Günlüğüne bu haberden 3 ay sonra, 10 Şubat 1917 tarihli satırına savaşın seyrini değiştiren başka bir hadiseyi Ame-rika Birleşik Devletleri'nin İttifak devletlerine harp ilanı edişini bilgisini nakletmiştir:

28 Kânunusani 1332 [10 Şubat 1917] Cumartesi

Bugün alınan habere nazaran Amerika ittifak-ı murabba ile ilanı harp etmiştir. Cenâb-ı Hak sonrasını iyi eylesin.

Burada Amerika Birleşik Devletlerinin 2 Nisan 1917'de Almanya'ya harp ilan ettiğini belirtmek lazım. Bununla birlikte Amerika ile Almanya arasındaki ilişkilerin bozulması Şubat ve Mart aylarında Alman denizaltıla-rın Amerikan bandralı ticaret gemilerine saldırıları sebep olmuştur (Uçarol, 2006: 502).

Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünde geçen diğer bir hadise ise İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener'in vefatıdır. Hafız Şaban Efendi Lord Kitchener'in ölümünü ise hadisin gerçekleşmesinden birkaç gün sonra günlüğü-ne yazmıştır. 9 Haziran 1916 tarihli satırlarında İngiliz Harbiye Nazırı Lord Kitchener için "*...Fî nâri cehenneme gark oldu.*" ifadesini kullanmaktadır:

27 Mayıs 1332 [9 Haziran 1916] Cuma

Bugün havadis yoktur. Cepheden malumat yok. Ve hamdolsun sıhhati-miz berkemaldir. Ve hava kapandı ve akşamüzeri pek yağmur olmuştur.

Efendim, Cenâb-ı Allah muvaffakun bi'l-hayır eylesin!... Âmin... İngiliz harbiye nazırı fi nâri cehenneme gark oldu [Cehennem ateşinde boğuldu]. Rus gazeteleri yazmış.

Lord Kitchener 5 Haziran 1916'da Çanakkale'deki başarısızlığından sonra Rusya'nın içinde olduğu durum gerekçe gösterilerek Rus hükümetine yardımcı olmak için çıktığı seyahati sırasında Hampshire Kruvazörü'nün Alman U75 Denizaltısı'nın döşemiş olduğu mayınlardan birine çarparak batması üzerine kurtulamayarak boğulmuştur [(Fromkin, 2008: 177), (Arthur, 2010: 364-365)].

Hafız Şaban Efendi'yi etkileyen en önemli hadise kendi ifadesi ile "*Rus Padişahının [Çar] Beyanatı*"dır. Çarın Kafkas Ordusu'nun sağ cenahı kumandanı General Marsilof'un yazdığı:

Türk Ordusu'nu üç defa mağlup ettiğinden dolayı zatınıza bir altın - madalya, altın kurdele takmak için hediye olarak zatınıza tevdi' ettim, beraberinde bir asa ve bir çan. Asayı Kudüs'e ve çanı Ayasofya'ya takmak üzere Hristiyan namına bu vazife zatınıza tevdi' olunmuş. Bununla beraber Kafkas şanlı ordusuna selamımı tebliğ eyle...

şeklindeki beyanına isyan etmiştir. Bu durum karşısında hissiyatını günlüğüne kaydetmekten kaçınmamıştır:

Ey birader bu beyanname okunduğu vakit yüreğim parça parça oldu. Ne kadar Din-i İslam'a husumet!.. Bunu işiten Müslümanlar dâhili, harici acaba fikrine neler gelir? Şayet bir şey gelmediği takdirde o Müslüman değildir, diye bilirim. Bu kadar iktifa eder.

Sonuç

Sarıkamış Harekâtı gölgesinde kalan Kafkas Cephesi muharebeleri I. Dünya Savaşı'nın önemli hadiseleridir. Bu cephede yaşananların, özellikle esir düşenlerin yaşadıklarını az da olsa yansıması bakımında Hafız Şaban Efendi'nin günlüğü kaynak niteliğini taşımaktadır.

Her şeyden önce bu metnin bir günlük olması, muharebelerde esir düşenlerin esaret yolcuğu hakkında önemli bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Zira hatıralar daha sonra yazılmış, kişinin hissiyatının da açıkça metne dâhil olduğu, tarafsızlığın gözetilemediği, kişilerin hadiseleri kendi merkezinde değerlendirdiği metinlerdir. Günlükler yaşanan hadiselerin kayıdır. Bu nedenle günlüklerde hatıralara nazaran objektiflik ve orijinallik daha hâkimdir.

Günlüğün tamamı göz önünde tutulduğunda bir esirin esaret hayatı, psikolojisi, memleket özlemi ve benzeri birçok hususta bizlere önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte günlük, döneme ve yaşanan siyasi hadiselerle bir esir subayın gözünden bakması açısından ayrıca önemlidir. Esaret yolculuğu ve esarete yaşananlar dışında verilen bilgilerin bazılarında çelişkiler olsa da bu günlük, giriş kısmında da belirttiğimiz üzere bir esir subay tarafından esaret sırasında tutulmuş olması açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- AKÇURA Yusuf (1335), *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Userası Murahhası Yusuf Akçura Beyi'n Raporu*, Dersaaadet: Matbaa-i Orhaniye.
- AKGÜN Seçil Karal, ULUĞTEKİN Murat (2009), *Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiryaya Hilal-i Ahmer Hizmeti'nde Akçuraoğlu Yusuf*, Ankara: Türkiye Kızılay Derneği Yayınları.
- ARTHUR Sir George (2010), *Savaş Lordu Kitchener* (çev. Miralay (Albay) Sabit; haz. Muzaffer Albayrak) İstanbul: Kurtuba Kitap.
- ARMAOĞLU Fahir (1989), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914 1980, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ASLAN Betül (2010), "I. Dünya Savaşı Sırasında Nargin Adası'nda Türk Esirler" *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 42, Erzurum, s. 283-305.
- ÂSAF BEY Mehmet (1994), *Volga Kıyılarında ve Muhtıra, Esaret Hatıra ve Maceraları*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- AKKOR Mahmut (2006), *I. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Kamp-ları*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi.
- ARIKAN Mustafa (1991), "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XI, s. 35-48.
- ATAMAN Halil, (1990), *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, (yay. haz.) Ferhat Ecer. İstanbul: Kardeşler Matbaası.
- BAKAR Bülent (2009), "Birinci Dünya Savaşında Rusya'da Esir Düşen Türk Askerleri: "Rusya'daki Üsera Hakkında Ma'lumat", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 179, Nisan 2009, s. 85-104.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı*, (1993a). C. II, I. Kitap, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1993.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı*, (1993b). C. II, II. Kitap, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1993.
- ÇAKMAK Fevzi (2011), *Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ÇAPA Mesut (1993), "Yusuf Akçura'nın Rusya Seyahati ve Türk Esirleri", *Türk Kültürü*, C. XXXI, sayı 366, Ekim, s. 33-45.
- ERDEMİR, Lokman (2009), *Çanakkale Savaşı: Siyasi Askeri ve Sosyal Yönleri*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- FROMKİN David (2008), *Barışa Son Veren Barış: Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı: 1914* (tr. Mehmet Harmancı) İstanbul: Ekonomik Yayınlar
- GÖRGÜLÜ İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- GÖZE Ergun (1991), *Rusya'da Üç esaret Yılı, Bir Türk Subayının Hatıraları (Anlatan. Ahmet Göze)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- HATEMİ Nilüfer (2002), *Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- HİÇYILMAZ Ergun (2010), *Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- KURAT Akdes Nimet (1970), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- KURAT Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KUTLU Cemil (1997), *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Erzurum: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi).
- LARCHER (Maurice) (1928), *Büyük Harpte Türk Harbi*, C. 2, trc. Mehmet Nihad, İstanbul: Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye.
- MEHMED Asaf (1994), *Volga Kıyılarında (Esaret Hatıra ve Maceraları) ve Muhtıra: Mehmed Asaf Bey'in Hatıra Defterleri*, nşr. Murat Cebecioğlu, İzmir: Akademi Kitabevi.
- SÖYLEMEZOĞLU Galip Kemali (1949), *Hariciye Hizmeti'nde 30 Sene*, İstanbul.
- TONGUÇ Faik (2001), *Birinci Dünya Savaşı'nda bir yedek subayın anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TAŞKIRAN Cemalettin (2001), *Ana Ben ölmedim. Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- UÇAROL Rıfat (2006), *Siyasi Tarih (1789-2001)*, İstanbul: Der Yayınları.
- YANIKDAĞ Yücel (1999), "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 1 January.

Ekler

Ek 1: Hafız Efendi'nin günlüğünün bazı sayfalarından çeviriyazısı

1 Mayıs 1332 [14 Mayıs 1916] Pazar

Birinci günü Pazar, Satılmış-Gedik Kars civarı, 1 [Mayıs 1332] Pazar. Bugünkü hadise yağmur pek ziyade idi. Hamdolsun, havadisler budur. Afiyet de idim.

Arabi 12 Recep 1334, 2 Mayıs 1332 [15 Mayıs 1916] Pazartesi gününde havadis almayarak boş geçirdik. Ziyan etmişiz. Fakat hamdolsun sıhhat ile geçmiş, bu kadar iktifa eder.

3 Mayıs 1332 [16 Mayıs 1916] Salı

Sabahleyin havadis fenaca idi. Hamdolsun asra [ikindiye] karîb pek güzel oldu. Trabzon havalisinde ...? imiş. Hava güzel olduğu halde gün geçti. Efendim bu kadar.

4 Mayıs 1332 [17 Mayıs 1916] Çarşamba

Bugün aldığımız havadis fena diyorlar. Ve yüzyedi otomobil cephemize sevk olunmuştur. Hamdolsun Cenâb-ı Hudâ'ya, iyidir inşallah...

5 Mayıs 1332 [18 Mayıs 1916] Perşembe

Alaturka saat 11.00'de 16 otomobil cepheye geçmiştir. Dün 6 tane geçmiştir. Hamdolsun havadis iyidir. Suallere cevap verenlere nazaran.

6 Mayıs 1332 [19 Mayıs 1916] Cuma

Bugün havadis alamadık. İnşallah Rus aleyhindedir harp, Cenâb-ı Allah'tan temenni eylerim. Âmin... Hamdolsun. Afiyet ile günü geçirdik. Bu kadar iktifa eder.

7 Mayıs 1332 [20 Mayıs 1916] Cumartesi

Bugün pek çok yağmur var idi. Havadisten mahrum kaldık. İnşallah iyidir. Cenâb-ı Hak Osmanlı'ya nusret versin, Âmin... Başka sıhhatimiz hamdolsun afiyettedir.

8 Mayıs 1332 [21 Mayıs 1916] Pazar

Bugün afiyette olduğum halde hamdolsun fena havadis almadım. Ve sulh için bazı avam[dan] haberler alıyorduk. Güya Rus sulh cevabında "*Alman benim yerlerimi geri ver[meli]. Tazminat-ı harbiyeyi dahi vermeli.*" [dedi].

9 Mayıs 1332 [22 Mayıs 1916] Pazartesi

Bugün bir zabıt esir geldi. Cepheden bir havadis getirmedi. Yalnız ba'de'l-esir Bitlis'in sükûtunu Ruslardan haber aldı[k], [dedi]. Bu kadar, hava iyidir. Bugünü ziyan ettik. Sabah, bakalım nasıl olur. Her halde, Cenâb-ı Hak hayır buyursun!

10 Mayıs 1332 [23 Mayıs 1916] Salı

Bugün pek çok yağmur var idi. Havadis dahi yok. Hamdolsun sıhhatteyim. O kadar. Avam haberleri Mayıs 15'te mütareke, Ağustos 15 sulh akde-dilecektir, haberi vardır.

...

21 Mayıs 1332 [3 Haziran 1916] Cumartesi

Bugün havadis: Erzurum muhasaradadır, diyorlar. Ve Muş'un istirdadı söylenmiştir. Hamdolsun sıhhatteyiz. Başka keder yoktur.

(Cumartesi 1 Şaban) Şaban-ı şerifin ayını gördük: "*Lâ ya'lemü'l-gaybe illâllah.*"

...

6 Haziran 1332 [19 Haziran 1916] Pazartesi

Bugün Satılmış-Gedik'ten saat 8.00'de hareket ettik Tiflis'e doğru. Hamdolsun afiyette idik. 10.00'da trene bindik.

7 Haziran 1332 [20 Haziran 1916] Salı

Bugün saat alafranga 11.00'de Tiflis'e vâsıl olduk. Ve dört yevmiye aldım. Ve hamdolsun afiyette idik. Başka havadis yoktur. Akşam saat 11.00'de Moskova şehrine hareket ettik.

8 Haziran 1332 [21 Haziran 1916] Çarşamba

Bugün havadis, Rus gazeteleri yazmış: Erzurum Türkler tarafından istirdat olunmuştur. Ve Mirzâde Hafız Ahmet'ten memleket tarafından birçok haber aldım. Ve kardeşimin esir olması... Saat 7.00: Tiflis'ten Bakü tarafına hareket eyledik. Bu kadar.

9 Haziran 1332 [22 Haziran 1916] Perşembe

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Bakü'ye doğru gidiyoruz.

...

20 Haziran 1332 [3 Temmuz 1916] Pazartesi

Bugün sabah saat 10.00'da Moskova şehrine dâhil olduk. Andan bizi geri getirdi civarda bir yere, hamam önüne. Pek tahassun yoktur. Afiyette idik. Hamdolsun.

...

28 Haziran 1332 [11 Temmuz 1916] Salı

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Galich şehrine alafranga [saat] 11.00'de dâhil olduk. Ondan sonra hareket ettik. Bu kadar.

29 Haziran 1332 [12 Temmuz 1916] Çarşamba

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Vapura bindik Kologriv'e gitmek için. Bu kadar.

30 Haziran 1332 [13 Temmuz 1916] Perşembe

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Rus gazetelerinden aldığımız habere göre Türk ordusu daha geriye çekildi. Cenâb-ı Allah düşmanlarımızı makhûr [kahredilmiş] eylesin. Âmin! Kologriv'e hareket ettik akşam zamanında.

1 Temmuz 1332 [14 Temmuz 1916] Cuma

Havadis yoktur. Cümlemiz afiyette idik. Vapur ile Kologriv'e doğru gidiyorduk.

2 Temmuz 1332 [15 Temmuz 1916] Cumartesi

Bugün Kologriv'e dâhil olundu. Cümle[miz] olsun afiyette idik. Hama ma girdik. Ondan gelip bir yere koydular efendim.

Bugün arkadaşlarımızın 65 kadarını Kazan tarafına, Volga'ya karîb [yakın] bir yere götürdüler. 70 kadar geri kaldık. Bakalım nasıl olur. Hamdolsun afiyette idik.

...

10 Temmuz 1332 [23 Temmuz 1916] Pazar

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Suyun kenarında iki kadının ağlamasını gördük. Çünkü kocaları askere gidiyordu. Geceleyin rüya gördüm. Köy önünde bulundum. Haber aldım: Memleketimiz düşman elinden üç gün evvel kurtarıldı. Bu kadar.

11 Temmuz 1332 [24 Temmuz 1916] Pazartesi

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Aldığımız habere nazaran Mamahatun [Tercan] Ruslar tarafından tekrar istila oldu. Ve Türkler şehri yakıp çekildiler. Binaen aleyh yakma meselesi bizi telaşa bırakmıştır. Cenâb-ı Allah akıbetimizi hayır etsin.

12 Temmuz 1332 [25 Temmuz 1916] Salı

Tarihinden itibaren aldığımız habere nazaran Bayburt Ruslar tarafından istila olundu. Ve bizimkiler çayhane depolarını harap edip çekildiler. Mevla, Din-i İslam'a mezferet [zafer] versin. Âmin!

...

21 Temmuz 1332 [3 Ağustos 1916] Perşembe

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Başka keder yok. Aynı zamanda Erzincan'ın sükûtunu gazeteler yazıyor. Cenâb-ı Allah akıbetini hayır eylesin. Âmin!

...

2 Ağustos 1332 [15 Ağustos 1916] Salı

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Düşümde gördüm, Raşi'deki evin yanında idim. On[un]la binanın başında validem, iki çocuğum ile birlikte geliyor, sonra Saatçi Hafız'ın yanında gördüm Muharrem Efendi ile. Muharrem Efendi, bendenize ismimi vermiş... "Buyur." cevab[ını] verdim. Sonra ne olduğuma [dair] malumatım yoktur. Cenâb-ı Allah hayır eylesin. Amin!

3 Ağustos 1332 [16 Ağustos 1916] Çarşamba

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Havadis yoktur. [Bu kadar] iktifa eder.

4 Ağustos 1332 [17 Ağustos 1916] Perşembe

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik.

5 Ağustos 1332 [18 Ağustos 1916] Cuma

Bugün havadis yoktur. Hamdolsun afiyette idik. Otuz kelimededen ibaret telgraf gönderdik. Fakat cevabı kabul etmediler. Kelimesi 7 kapık olmak üzere alafranga saat 5.00'de verildi. Cenâb-ı Allah irsal buyursun. Amin. Havadisler çok iyi idiler. Müftüzâde Mehmed Efendi'ye yazdım.

Ek 2: Hafız Şaban Efendi'nin günlüğünün ilk (üst sağ) ve son sayfası (üst sol) ile münacaat (alt) sayfası.

Metnin çevirisi: “Mirzâde Hafız Ahmet Efendi, ? Aydınzâde Hakkı Efendi, Şurlu [Çaykara Şahinkaya köyü] Mudazâde Hafız Şaban, 8 Mayıs 1334 [1918] Kazan'da alınmıştır.”

Ek 3: Hafız Şaban Efendi'nin Kazan'da çekilmiş fotoğrafı (sağdan birinci) ve arka yüzü

Ek 4: Hafız Şaban Efendi'nin yanından ayırmağı nazarlığı ve içindeki yazılı metin. Hafız Şaban Efendi nazarlığı içindeki metne ismini de yazmıştır: "Sahibi Hafız Şaban binti Fatıma".

Ek 5: Hafız Şaban Efendi'nin Kuşmer Yaylası'nda bulunan kabri.